

MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN BƏZİ ÇƏTİNLİKLƏR

Demək ki, mədəniyyətə iki ayağımızla birdən yürümək istərsək, dilimizin sərfi olmalıdır.

BƏKİR ÇOBANZADƏ

Xalqımızın milli sərvəti olan, qədim tarixə malik Azərbaycan dilinin inkişaf perspektivləri və tədrisi metodikası XX əsrdən başlayaraq daha da genişlənmiş, leksik tərkibi zənginləşmiş, mükəmməl qrammatik quruluşu formalaşmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli lideri M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, *“bir millətin vücuda gəlməsi üçün çox şeylər lazımdır. Fəqət dil bunların ən mühümüdür. Dil bir millətin ən qiymətli sərvətidir. Bir milləti dildən yaxşı təmsil edən olmaz”*.

Azərbaycan öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra (1991) dilin ictimai amil kimi rolunu artırmaq məqsədilə dövlət səviyyəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu sıradə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu xüsusi yer tutur. Qanunda göstərilir: *“Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır”* (11).

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanı Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi, həmçinin istifadə sahələrinin genişləndirilməsi üçün stimül yaratdı. Dilimizə göstərilən sonsuz qayğı Azərbaycan dilinin tədrisi keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dilin tədrisində yeni metod və prinsiplərin işlənib-hazırlanması, müxtəlif üsullardan istifadə edilməsi zərurətini yaradır.

Ulu öndər Heydər Əliyev məktəbinin ləyaqətli yetirməsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncamı dilçilik elminin yeni mərhələdə inkişafı və bu istiqamətdə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması sahəsində ali təhsil müəssisələri qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Ölkə rəhbərinin 09 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət Proqramı”nın

icrasına dair tədbirlər planında göstərilmiş müddəalardan birində belə qeyd olunur: “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının təhsilin bütün pilləri üzrə yeni standartlarının hazırlanması” (12). Deməli, proqramda nəzərdə tutulan ən vacib problemlərdən biri də Azərbaycan dilinin təlimi, Azərbaycan dilinin bütün sahələrinin orta və ali təhsil müəssisələrində geniş şəkildə tədrisidir.

Müasir təhsil sistemi cəmiyyətin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, ictimai münasibətlər sistemində təhsilin struktur və məzmununun şərtləndirilməsində, toplumun inkişaf mərhələsində müəyyən məsələlərin həlli üçün adekvat cavab tələb edir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi yüksək səviyyəli tədris mexanizimin reallaşdırılmasını zəruriləşdirir.

Azərbaycan dili fənninin səmərəli tədrisi işinin mahiyyəti dərslərdə ənənəvi və müasir təlim metodları, tədris texnologiyalarından istifadənin qanunauyğunluqları ilə bağlıdır. Məktəblərdə, ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dili təliminin bir çox didaktik vəzifələri vardır. Bunlar konkret və ümumi vəzifələrdir. Azərbaycan dili təliminin *konkret didaktik vəzifələri* bunlardır: dilin fonetik, leksik, qrammatik vasitələrini mənimsətmək, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərini inkişaf etdirmək, onlarda nitq mədəniyyəti formalaşdırmaq, rəhbərli nitqlərini inkişaf etdirmək. *Ümumi didaktik vəzifələr* isə cəmiyyət üçün mükəmməl biliyə, savada malik insanlar yetişdirmək, şagirdləri vətənpərvər, humanist, demokratik ruhda tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan dili təlimi insanların ədəbi dildə ünsiyyət saxlamasını təmin etməlidir. Məlumdur ki, ədəbi dil fonetik, leksik, qrammatik və üslubi cəhətdən normalaşdırılmış, ciləndirilmiş, seçmə və əvəzetmə yolu ilə formalaşan dildir. Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik, qrammatik normaları tədris prosesində sistemli şəkildə öyrədilir. Ancaq bu sistemdə qrammatika- qrammatik normalar (morfoloji və sintaktik normalar) daha geniş dairədə tədris edilməlidir. Çünki hər hansı bir dili öyrənmək üçün bu dildə sərbəst düşünmək, ünsiyyət saxlamaq üçün ilk növbədə, o dilin qrammatikasını, qrammatik quruluşunu, kateqoriyalar sistemini mükəmməl mənimsəmək lazımdır.

Aydındır ki, qrammatika təfəkkürün uzun müddətli inkişafının məhsuludur. Görkəmli türkoloq alim Bəkir Çobanzadənin təbircə desək, “*Sərf icad ediləməz, nasıl ki Amerika yaradılamaz; ikisi də kəşf oluna bilir. Dilin tabe olduğu qaydalar insanların məntiqindən deyil, bəlkə sövqi-təbiisindən, zəhnindən, ruhundan çıxar. Bunun üçün sərf qaydalarını sərf kitabı yazanlar uyduramazlar, onlar yalnız qeyd edə bilirlər. Yalnız şurasını da unutmamalı ki, sərfi olmayan bir dil düşüncə aləti, vasitəsi olamaz və kəndi dilinin sərfini yazmamış bir millət mədəniyyətə xidmət edəməz və mədəni sayılmaz. Demək ki, **mədəniyyətə iki ayağımızla birdən yürümək istərsək, dilimizin sərfi olmalıdır***” (1, s. 174-175). Bu mənada, qrammatikanın tədrisi qrammatik qaydaları, ünsürləri, əlamətləri mexaniki şəkildə əzbərləmək yolu ilə getməli, məntiqi təfəkkürə əsaslanmalıdır. Qrammatikanın tədrisi ona görə zəruridir ki, nitqi təşkil edən sözlər və cümlələr arasında əlaqələrin düzgün qurulması qrammatik normalar tərəfindən tənzimlənir. Bütün dil vahidləri qrammatikanın ixtiyarına keçəndən sonra ünsiyyət, nitq formalaşır. Tanınmış dilçi-metodist Y.Kərimov yazır: “*Dilimizin qrammatikası onun ümumi qanunauyğunluqlarının sistemini təşkil edir. Qrammatik qaydalar dilin faktları əsasında yaranaraq onları ümumiləşdirir*” (3, s. 268).

Qrammatikanın tədrisi, qrammatik biliklər orfoepik və orfoqrafik normaların mənimsənilməsinə, dilin əsas elementlərinə şüurlu münasibət bəsləməyə kömək edir. Ədəbi tələffüzün əsasları qrammatika vasitəsilə mənimsənilir.

Məşhur rus alimlərinin qrammatikanın dilin, nitq və ünsiyyətin əsas özəyi olması haqqındakı fikirləri maraqlıdır. M.V.Lomonosov yazırdı: “*Qrammatikasız oratoriya kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix xoşagəlməzdir, hüquqşünaslıq şübhəlidir*” (6, s. 4).

Qrammatik qanunlar dilin özündən çıxarılır və yenidən özünə tətbiq edilir, ona görə də qrammatik biliklər canlı nitq üzərində müşahidələr əsasında öyrədilməlidir. Bu barədə Q.Belinski haqlı olaraq yazırdı: “*Qrammatika olmadan da dili öyrənmək mümkündür. Ulu babalarımız qrammatikanı öyrənmədən, bilmədən dili nəsilərdən-nəsilərə ötürmüşlər, lakin qrammatikanı bilmək dili öyrənməyi birə üç qat sürətləndirir. ...Qrammatika dilə qanunlar vermir, lakin ondan qanunlar çıxarır. Bu qanunları bilməmək, başqa sözlə, qrammatikanı bilməmək xalqın dilini qeyri-müəyyən etməklə ona zərər yetirir. Hər kəs öz istədiyi kimi danışır və yazır. Dilin normalarında vahidlik olmalıdır*” (8, s. 232).

Ana dili ilə yanaşı xarici dillərin də öyrənilməsi qrammatika vasitəsilə həyata keçirilir. Ədəbi dilin morfoloji norması bir çox məsələləri əhatə edir. Buraya nitq hissələri, onların quruluşu, qrammatik kateqoriyalar və s. daxildir.

Morfologiyada nitq hissələri problemi kifayət qədər tədqiq edilmiş, onların təsnifi prinsipləri, meyarları göstərilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində də nitq hissələri geniş tədqiqat obyektinə olmuş və dilin lüğət tərkibindəki sözlər müəyyən prinsiplər – leksik, qrammatik və sintaktik prinsiplər əsasında təsnif edilmişdir. Prof. Y.Seyidov nitq hissələrini sözlərin bölgüsü hesab edərək yazır: “*Nitq hissələri sözlərin dil strukturundakı mövqeyini nümayiş etdirir, sözlərin dil sistemindəki yerlərinin mənzərəsini əks etdirir. Dilçilik nitq hissələri əsasında dilin qrammatik quruluşunun əsas həlqələrini öyrənir. Nitq hissələrinin qrammatikanın – morfologiyanın obyektinə olmasının səbəbi də elə budur*” (6, s. 60). Müəllif göstərir ki, nitq hissələri dildə olan sözlərin bölgüsüdür və onlar dilin lüğət tərkibindəki sözlərin heç birini bu bölgüdən kənarda qoymur. Həmçinin o da qeyd olunur ki, nitq hissələri dildə olan sözlərin dəqiqləşmiş ünvanıdır, bir söz bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilməz. Morfologiyanın tədrisində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də məhz budur: bəzi sözlərin müxtəlif nitq hissələri kimi təqdim edilməsi.

E.S.Maqşudovun “Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi” adlı metodik vəsaitində oxuyuruq: “... *Ana dilimizin leksikası o qədər zəngin, rəngarəng, tarixi köklərə bağlıdır ki, onun daim tədqiqi, öyrənilməsi işinə hər vaxt ciddi ehtiyac duyulur*” (4, s. 62). Müəllif dilimizin lüğət tərkibindəki təkrar hecaların birləşməsi ilə əmələ gələn bir qrup sözlərin qrammatik və məna xüsusiyyətləri haqqında söz açır, belə sözlərə ümumi ad verməyi məsləhət görür. Onların (məsələn: *ba-ba, nə-nə, də-də, bi-bi, lə-lə, bül-bül* və s.) **həmheca sözlər** adlandırılması fikrini irəli sürərək göstərir ki, bu cür leksemlər *nə repriz, nə alliterasiya, nə də assonansla* qarışdırıla bilməz. **Repriz** – səslərin, sözlərin, birləşmələrin təkrarı ilə nitqə bədiilik, gözəllik gətirmək üçün istifadə olunur. Alliterasiya ifadəni təşkil edən sözlərin əvvəlində, ortasındakı samit səslərin, səs qruplarının eyni yaxud yaxın olması, assonans isə sıralanmış sözlərin tərkibindəki yaxın, yaxud eyni saitlərin bir-birini izləməsidirsə, həmheca sözlər təkrar hecaların birləşməsindən əmələ gələn leksik vahidlərdir. Fikrimizcə, belə sözləri həmheca sözlər adlandırmaq məqsədə müvafiq hesab edilsə də, müəllifin bu tipli sözləri assonans və alliterasiya ilə müqayisə etməsi yersiz görünür. Belə ki, həmheca sözlər adlandırılan dil vahidləri leksemlərdir, assonans və alliterasiya isə fonetik hadisə və ya fonetik qanunlardır. Müəllif bu qisim sözləri “heconim” adlandırmağı təklif edir, lakin “heconim”lərin də heca adları mənasında işlənməsini nəzərə alaraq həmheca sözlər terminini münasib hesab edir.

Beləliklə, bu tip sözlər dilimizin lüğət tərkibində leksik vahidlər kimi mövcuddur və kəmiyyətə də çoxdur. Məqsədimiz həmheca sözlərin nitq hissələri kimi mövqeyinə və dilçilik ədəbiyyatında hansı terminlərlə adlandırılmasına diqqət yetirməkdir. Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair yazılan kitablarda belə sözlər müxtəlif aspektdə, müxtəlif adlarla təqdim edilib: “İmperativ sözlər”, “Uşaq sözləri”, “Ritmik sözlər”, “Təqlidi sözlər”, “Vokativ sözlər” və s.

E.Maqşudov *həmheca sözlər* termini ilə adlandırdığı sözlərin böyük bir qisminin, əsasən isim qrupunda birləşdiyini qeyd edir və onları ifadə etdiyi məna, həmçinin işlənmə dairəsinə görə müxtəlif qruplara bölür:

1. Qohumluq əlaməti bildirən həmheca sözlər. Belə sözlər ədəbi dilimizlə yanaşı dialektlərdə də çoxdur: *baba, nənə, dədə, bibi*; dialektlərdə: *cici, mama* və s.

2. İnsan adları, ləqəb, ayama bildirən həmheca isimlər: *Tutu, Naznaz, Lələ, Ququ* və s.

3. Müxtəlif əşya, sənət bildirənlər: *mərmər, xaşxaş, bərbər, barbar* və s.

4. Müəyyən xüsusi yer adları bildirənlər: *Tərtər, Xalxal, Zəməm* və s.

Müəllif bu sırada uşaq leksikasında *qaqa, pəpə, çiçi, bəbə* kimi bir qrup həmheca sözlərin işləndiyini söyləyir və göstərir ki, belə sözlər ayrıca bir tədqiqat obyektinə ola bilər.

Dilin lüğət tərkibi çox zəngindir və buradakı sözlər morfologiyada leksik və qrammatik mənalarına görə əsas və köməkçi nitq hissələri olmaqla iki qrupa ayrılmışdır. Bəzi qrammatika kitablarında, morfologiyaya aid dərsliklərdə imperativ sözlər, vokativ sözlər, ritmik sözlər və s. söz qruplarını təqdim etmək çətinlik yaradır, söz və nitq hissəsi anlayışlarının qarışdırılmasına səbəb olur.

İmperativ sözlər çağırış, müraciət, əmr bildirən sözlərə deyilir. Məs.: *alo, hey, piş-piş, dü-dü, ədə, əzizim* və s. “Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II hissə” dərsliyində imperativ sözlər iki qrupa bölünür: 1. Vokativ sözlər; Diffuz sözlər. Burada *oxucum, sevdiciyim* kimi xitablar vokativ sözlər, *hmm, şiş* və s. kimi bəzi səs kompleksləri diffuz sözlər adlanır (5, s. 446).

Uşaq sözləri. Kiçik yaşlı uşaqların nitqində işlənən *çiçə, tıq-tıq, pəpə, bəbə* və s. sözlər *uşaq sözləri* adlandırılır. Uşaqların səsləri böyükler tərəfindən təqlid yolu yaradılan sözlərdən fərqləndirilir. Dərslikdə A.N.Qvozdyovun fikrinə istinadən *nənə, bibi, bəbə, dədə, mama, lələ* sözləri uşaq sözləri adlandırılır (5, s. 503). E.Maqsudov isə bu tip sözləri həmheca sözlər adlandırır.

Dərsliyin 505-ci səhifəsində bəzi oyunlarda, şifahi xalq ədəbiyyatında qafiyə xatirinə təkrarlanan mənasız səs kompleksləri *ritmik sözlər* adlanır. Bizim fikrimizcə, bu termin düz deyil, çünki söz məna və formanın vəhdətindən yaranan dil vahididir. Belə sözlərdə forma var, məna yoxdur. Dərslikdə verilən “Ay uyruğu, uyruğu, Saqqalı it quyruğu”, “Hop, hop, hopbanı”, “A gülüm, nanay, ay nanay...” kimi nümunələrdə işlədilmiş, ritmik sözlər adlanan dil vahidlərinin leksik mənası yoxdur.

Haqqında danışdığımız dil vahidləri dərslikdə nitq hissələri adlandırılmır. Onlar imperativ sözlər, ritmik sözlər, vokativ sözlər, uşaq sözləri terminləri ilə adlandırılrsa da, morfologiya dərsliyində yer alması məqsədə müvafiq deyil. Lakin belə sözlərin necə yaranması və hansı nitq hissələrinə daxil edilməsi məsələsi bir başqa mövzudur. E.Maqsudov həmheca adlandırıdığı sözlərdən bəzilərinin ən qədimdən yaranması, hansı mənalarda işlənməsi haqqında məlumat vermişdir: “Bülbül” sözündəki *bül* hecası nə orfoqrafiya, nə də izahlı lüğətlərimizdə yoxdur. Lakin XI əsrdə yazılmış M.Kaşğarının “Divanü-lüğət-it türk” əsərində “bül” sözünün bir neçə mənada - ayağında, bədənində ağılıq olan çəkil at; köhnəlmiş taxıl mənalarında işləndiyi göstərilir. *Bülbül* lekseminin *bül* sözünün təkrarından əmələ gəlməsi ehtimalı var, bu, *bülbül* adlandırıdığımız quşun sinəsində, bədənində ağ və digər rənglərin olması ilə bağlıdır”.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində” isə “bülbülotu” sözünün mənası taxıllar qrupundan olan yem bitkisi kimi izah edilmişdir (I cild, s. 336). Bu sözdə də M.Kaşğarlı lüğətindəki ikinci məna öz əksini tapır.

Bu problemə görkəmli dilçi alim, professor Y.Seyidovun da münasibəti birmənalı və maraqlıdır: “Fikrimiz belədir: “təqlidi sözlər” (və ya yamsılamalar) adl ilə söz qrupu – nitq hissəsi ayırmaq mümkündür. “Müasir Azərbaycan dili” (II cild, 1980) kitabında “İmperativ sözlər”, “Uşaq sözləri”, “Ritmik sözlər” adları ilə də söz qrupları verilmişdir (həmin hissələri də M.Adilov yazmışdır)”. Y.Seyidov imperativ və vokativ sözləri qəbul etmir və göstərir ki, ümumən, nitq prosesində meydana gəlir və dil faktı kimi sabitləşməyən, dilin lüğət “anbarına” daxil olmayan hər bir səslənməni söz adı ilə təqdim etmək, onları bir yerə yığb bir nitq hissəsi kimi vermək doğru olmazdı (6, s. 133).

Uşaq nitqi, uşaq nitqində işlədilən söz və ifadələr haqqında əsərlər yazılıb və bundan sonra da yazıla da bilər. Lakin buna əsaslanıb qrammatika kitabında nitq hissələri sırasında əlahiddə söz qrupu – nitq hissəsi ayırmaq həqiqətə uyğun deyil.

Ritmik sözlər. “Əslində ...onlar ya mənadan məhrum olan səs kompleksləridir, ya da dildə olan sözlərin ritmik ifadəsi üçün istifadə olunmasıdır. Deməli, belə leksik-qrammatik söz qrupu, yəni nitq hissəsi yoxdur” (6, s. 135-136).

Qrammatik təhlil zamanı haqqında danışdığımız dil vahidlərinin hansı nitq hissəsi olması və leksik mənası olmayan vahidlərin söz adlanması məsələləri çətinlik yaradır. Bu suallara prof. Y.Seyidovun açıqlaması aydınlıq gətirdi. Fikrimizcə, ritmik sözlər istisna olmaqla digərləri – leksik və qrammatik məna bildirən təqlidi sözlər nitq hissələri üzrə qruplaşdırılır, digərlərini isə nitqdə obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yaradan dil vahidləri kimi təqdim etmək olar. O ki qaldı, E.Maqsudovun həmheca sözlər adlandırıdığı dil vahidlərinə, belə sözlər nitq hissələridir, təqlid, yaxud sözün təkrarı yolu ilə yaranan leksik-qrammatik vahidlərdir, isimlər, sifətlər, feillərdir. Onların həmheca sözlər adlanmasına ehtiyac yoxdur.

Kamal Hacıyevin “Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri” (Bakı: Çarşıoğlu, 1999) adlı kitabında “Xüsusi nitq hissələri” adlı bölmə vardır. Burada nidalar, təqlidi sözlər, vokativ sözlər, modal sözlər nəzərdə tutulur, bunlar ayrı-ayrılıqda təhlil edilir. Artıq orta məktəb dərsliklərində

nidalar xüsusi nitq hissəsi kimi deyil, köməkçi nitq hissələri içərisində təqdim edilir. Bu kitabda “Təqlidi sözlərin söz yaradıcılığında rolu” bölməsi təqlidi sözlər haqqında fikirlərin ən düzgünüdür. Müəllif yazır ki, təqlidi sözlərdən zərf və sifətlər də yaranır: *xırpadan səsinə kəsdi, şappadan yerə sərilirdi, mızımızı adam* və s. (2, s. 113). Lakin prof. Y.Seyidov xüsusi nitq hissələri adı ilə fərqli qrup ayırmağı düzgün hesab etmir və xüsusi nitq hissələri üçün ayrıca meyar olmadığını, vokativ sözləri nitq hissəsi kimi ayırmağa ehtiyac duyulmadığını söyləyir (7, s. 155).

E.Maqsudov birhecalı sözlərin təkrarı ilə əmələ gələn *beş-beş, tay-tay; ba, bə, ha, a* bitişdirici ünsürlərinin iştirakı ilə yaranan *dalbadal, anbaan, vurhavur, qaçaqaç* tipli sözləri və birinci, yaxud ikinci hecasına sait səs artırmaqla formalaşan *birəbir, zümzümə*, eyni zamanda *qur-qur, fis-fis* kimi təqlidi sözləri də həmheca sözlərin bir forması hesab edir. Ancaq birhecalı köklərin təkrarı ilə əmələ gələn sözləri – *tez-tez, az-az, üç-üç* kimi defislə yazılan leksemləri quruluşca mürəkkəb təyin və zərflik adlandırır (4, s.65). Müəllifin həmheca adlandırdığı sözlər isim, sifət və zərflərdir.

Müəllif yazısının sonunda həmheca sözlər haqqında dediklərini öz şəxsi mülahizəsi hesab edir və dilin leksikasında bitişik yazılan həmheca sözlər haqqında dilçi alimlərin məsələyə münasibət bildirməsini təklif edir. Bizim fikrimizcə, belə sözlər təqlid və təkrar yolu ilə yaranıb, dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlərdir – leksik vahidlərdir, morfolojiyada isə nitq hissələri - isim, sifət və zərf kimi qruplaşdırılmışdır. Belə leksik vahidlərin yeni adla təqdim edilməsinə ehtiyac yoxdur. Lakin belə sözlərin etimologiyasını araşdırmaq, onları semantik cəhətdən qruplaşdırmaq – şəxs, əşya, qohumluq münasibətləri, yer adları bildirməsi kimi məna növlərini göstərmək və belə sözlərin lüğətini tərtib etmək dilçilik üçün maraqlı olardı.

Morfolojiyada nitq hissələrinin bölgüsü zamanı bir sözün iki nitq hissəsi kimi təqdim edilməsi məsələsi də tədrisdə çətinlik yaradır. Belə ki, eyni sözlər – *axşam, səhər, gecə, gündüz* kimi leksik vahidlər bir məqamda isim, başqa bir mövqedə zərf; *yaxşı, pis, gözəl* sözləri sifət və zərf; *az, çox, xeyli, bir az, bir qədər* sözləri say və zərf kimi təqdim olunur. Tədris prosesində istər morfoloji, istər sintaktik təhlil zamanı şagirdləri, eləcə də tələbələri inandırmaq olmur ki, bir söz yalnız bir nitq hissəsi ola bilər, ikinci, üçüncü nitq hissəsi ola bilməz. Nitq hissələri də sözdür, söz də nitq hissəsidir. Sözlər əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət və sairələri adlandırır. Həmin sözlərin nitqə daxil olduqdan sonra mövqeləri nitqin hissəsinə çevrilməkdir, nitq axınında müəyyən bir funksiya daşımaqdır – sözlər leksik məna, morfoloji əlamət, forma və sintaktik funksiya daşıyaraq nitq hissəsi olurlar. Yenə də Azərbaycan dili qrammatikasının görkəmli tədqiqatçısı, professor Y.Seyidovun bu məsələ haqqındakı fikirlərinə istinad edirik: “Söz nitq hissəsi üzrə bölgüdə öz leksik təbiətini dəyişmir, ifadə etdiyi məfhumla əlaqəsi əvvəlki kimi qalır” (6, s. 82).

Məşhur rus dilçisi N.K.Dmitriyev başqırd dilinin qrammatikası haqqında danışarkən “Yaxşı uşaq yaxşı oxuyur” cümləsi fonunda fikrini belə izah edir: “Heç bir əsas yoxdur ki, birinci “yaxşı”-nı sifət, ikinci “yaxşı”-nı zərf hesab edəsən, hansı sintaktik funksiyada çıxış etməsindən asılı olmayaraq, başqırd dilində *yaxşı* sifətdir və sifət olaraq qalır” (9, s. 85).

Lakin bir çox türkoloqlar, dilçilər funksional aspekti əsas götürərək eyni sözün yerinə sifət, isim, yaxud sifət, zərf kimi təqdim edirlər. Məsələn, N.A.Baskakov *altun, dəmir, daş* isimlərini təyin vəzifəsində işləyərkən sifət adlandırırdı. Bir sözün bir nitq hissəsi ola bilməsi fikrini qəti şəkildə izah edən dilçi alimlər öz əsərlərində məsələni düzgün ifadə edirlər. Nitq hissələri və cümlə üzvləri problemini araşdıran, onlar arasında paralellər olduğunu göstərən İ.İ.Meşşaninov yazırdı: “Bir nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaları mühafizə edən söz özünəməxsus olmayan mövqedə də çıxış edəndə həmin kateqoriyanı qoruyub saxlayır” (10, s. 247).

Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ mübahisəli qalmışdır. Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadənin, həmçinin AMEA-nın nəşri olan qrammatika kitablarında bir söz bir neçə nitq hissəsi kimi təqdim edilir: *yaxşı, pis* – sifət, zərf; *səhər, axşam* – isim, zərf; *az, çox* – say, zərf; *ora, bura* - əvəzlilik, zərf; *əvvəl, sonra* – zərf, qoşma; *demək, deməli* – feil, modal söz.

Türkologiyada və rus dilçiliyində bu məsələləri dərinlən tədqiq edən Y.Seyidov Azərbaycan dilçiliyində həmin problem haqqında yekun fikir söyləmişdir: “Güclü nəzəri fikir bir sözün bir neçə nitq hissəsinə aid olması haqqında müddəanı inkar edir və belə bir cəhətə üstünlük verir ki, eyni söz ancaq bir nitq hissəsinə daxil ola bilər” (6, s.114).

Biz də bu fikrin tərəfdarıyıq. Təhlil zamanı cümlədəki sözlərin mövqeyindən, sintaktik funksiyasından asılı olmayaraq, bir sözün bir nitq hissəsi olması fikrinə şagirdləri inandırmaq lazımdır:

1. **Səhər açıldı. Səhər səni gözləyəcəyəm.** - cümlələrinin hər ikisində *səhər* isimdir, çünki konkret zaman kəsiyinin adını bildirir, lakin birinci cümlədə mübtəda, ikinci cümlədə zərflik vəzifəsində işlənmişdir.

2. **Gözəl qız diqqətimi cəlb etdi. Müğənni gözəl oxuyur.** Hər iki cümlədə *gözəl* sözü sifətdir. Birincidə təyin, ikincidə zərflikdir.

3. **Məclisdə çox adam var. O, məclisdə çox danışdı.** – cümlələrində *çox* leksemi say olub, birinci cümlədə təyin, ikincidə zərflik funksiyasında işlənmişdir. Bu dolaşıqlıq hələlik orta məktəb kursunda öz həllini tapmayıb. Gələcəkdə hazırlanacaq proqram (kurikulum) və dərsləklərdə metodistlər, dərslək müəllifləri morfolojiyanın tədrisində mövcud olan belə çətinliklərə aydınlıq gətirməlidirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı: Çaşıoğlu, 1999
3. Kərimov Y. Azərbaycan dilinin metodikası. Bakı: “Nasir” nəşriyyatı, 2014
4. Maqsudov E. Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 1992
5. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II cild. Bakı: Elm, 1980
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti, 2006
7. Seyidov Y., Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2008
8. Белинский Г. Полное собрание сочинений. Т. IX, Москва, изд-во АН СССР, 1955
9. Дмитриев Н.Р. Грамматика башкирского языка. М-Л, 1948
10. Мешшанинов И.И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978
11. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanun / <http://www.e-qanun.az/framework/1865> (17.05.2020)
12. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı / <https://president.az/articles/7744>

XÜLASƏ

Məqalədə morfolojiyanın tədrisi zamanı ortaya çətinliklər və onların aradan qaldırılması üsullarından bəhs olunur. Burada qrammatikanın tədrisinin əhəmiyyəti göstərilmiş, bu barədə görkəmli alimlərin fikirləri təhlil edilmişdir. Araşdırmada nitq hissələrinin təsnifi, onların qruplaşdırılması, müəyyən söz qruplarının nitq hissələri kimi təqdim edilməsi, o cümlədən həmheca sözlər məsələsinə münasibət bildirilmişdir. Morfolojiyanın tədrisində bir sözün bir neçə nitq hissəsi bilməsi nəzəriyyəsinin çətinlik törətməsinə diqqət yetirilmiş və fikir bildirilmişdir. Mövzu üzrə müasir dövrün müvafiq elmi ədəbiyyatlarına istinad olunmuşdur.

Açar sözlər: *qrammatika, morfolojiya, tədris üsulları, metodika, həmheca sözlər, nitq hissələri.*